

етістіктердің алдыңғы сыңары негізінен тұрақты бір формада, яғни көсемшелердің –ып, –іп, –п не –а, –е формасында тұрады да, соңғы сыңары ғана түрленіп отырады. Ал көне түркі тілінде қосарланған етістіктердің екі сыңары бірдей, әрі бірыңғай ұқсас қосымшалар арқылы өзгеріске түседі. Мысалы,

– Бұрқанқа номқа бүсон діндарларқа йаздым-йаңылтым ерсір.

Егер мен буддаға, будда іліміне және оны ізгі ниетпен уағыздаушыларға қарсы шығып кұнаға батсам /жазып-жаңылсам/

– Иырақ ыдмаса тыдса-йығса еріг /КВ 126,4/

Ол өз әскерлерін ұзаққа жібермей ұстап тұруы керек.

Бұл мысалдағы тыдса-йығса (тыд-йығ), йаздым-йаңылтым (йаз-йаңыл) деген қосарлы етістіктің екі сыңары да түрленіп отырған, әрі екі сыңарға да дыбыс үндестігіне сай бірыңғай қосымшалар қосылған. Қосарлы етістіктің екі сыңары бірдей қазақ тілінде түрленбейді, ал көне түркі тілінде бұл жалпылық сипат алған құбылыс қосарлы етістіктің екі сыңары бірдей түрленген екен, онда онымен қоса олардың бірыңғай қосымшалар арқылы түрленуі де табиғи. Себебі тіркесе келген екі етістік мағыналық жақтан бір сөз ретінде жұмсалады да, сөйлемде белгілі бір ғана субъектінің қимылын білдіріп, соның жағын, шағын көрсетеді. Сондықтан белгілі мағынадан алғанда қатар тұрған екі етістіктің бірыңғай қосымшалармен біркелкі түрленуі олардың бір мағынада жұмсалған бір сөз (қосарлы етістік) екендігін дәлелдей түседі.

Ал қазақ тілінде қосарлы етістіктің алдыңғы сыңарының тұрақты форма да /көсемше фор./ тұрып, соңғы сыңарының ғана қажетіне қарай түрленіп отыруы көне түркілік ерекшелік емес.

Көне түркі тілінде де қазіргі қазақ тіліндей

қосарлы етістіктің сыңарлары кейде орын жағынан алмасып қолданылып отырған, алайда бұл мағынасына ықпал жасамайды. (ұқ-біл, біл-ұқ, үркіт-қорқыт, қорқыт-үркіт)

Ұқсас бір етістіктің түрліше етістіктермен қосарланып келу ақуалы көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктерде де бар ерекшелік.

Мысалы: тез-бар	қорқ-беліңде
тез-қач	үрк-беліңде
йе-іч	ел-йіг
йе-аша	йітлін-бат
ұлы-сығта	оз-қач
сығта-йегме	озғұр-құтқар т.б.

Мұндай ұқсас бір етістіктен түрліше етістіктердің қосарланып келуінен өзара мағыналас қосарлы етістік пйда болады. Жоғарыда аталғандар көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктердің құрылымдық қалыптасу ерекшеліктері деуге болады. Сонымен қатар, көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктердің сөйлемде етістік категорияларына қарай түрлену жолдары да қазіргі қазақ тіліндегі қосарлы етістіктермен ұқсас келе бермейді. Бұл ретте олардың салт-сабақтылық мәнде қолданылуы етіс категориясына қарай түрленуі және оларға етістіктердің болымды-болымсыздық қосымшалардың қосылуы сияқты жақтарын айтуға болар еді.

1. Севортян В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва, 1974, -184-185 б.

2. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Сана, 1996, 18-20 бб.

3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркских письменности. – Фрунзе, 1959, 41-42 б.

4. Айдаров Ф. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. – Алматы, 1971, 139-146 б.

В статье рассматриваются морфологические особенности глаголов в древнетюркских рунических памятниках.

Г. М. Мужигова

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ

Көне түркі тілінің синтаксисін зерттеу барысында көптеген тілдік заңдылықтарға сүйену талап етіледі. Тіл үнемі даму, жетілу үстінде болатын құбылыс екенін ескерсек, әсіресе тілдің сөйлеу процесін зерттейтін синтаксис саласынан айқын көрінеді. Ал түркі тілінің сөздік қоры негізінен етістік пен есімнің өзара байланысынан сабақталады. Ал сөйлемде негізінен олар бастауыштық пен баяндауыштық қызмет атқарады. Алайда тілдік заңдылықтарға байланысты олар контекстің ішінде өзгеріске ұшырауы мүмкін.

Етістік семантикалық, грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты сөйлемде негізінен баян-

дауыш қызметін атқарады. Қосарлы етістіктер де (қосарлама түрі) күрделі етістіктің бір түрі. Олар да сөйлемде жеке дара тұрып не басқа көмекші етістіктермен бірлесіп келіп сөйлемде баяндауыштық қызмет атқарады.

Көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктер де сөйлемде бастауыштың іс-қимылын білдіріп жаққа, шаққа т.б. етістік формаларына қарай түрленіп баяндауыш болады. Мысалы:

– **Олар барча қорқұп-беліңлэпырақ таштылар-қаштылар** / сув 5 11/
«Олардың бәрі үркіп-қорқып қашты»

– **Чындан сұвын соғытып бүкірділәр-сачдылар** / сув 640/

«Сандал суын суытып, бүркіп шашты»

Ескерткіш тілінде кездесетін қосарлы етістіктің баяндауыш қызметінде

жұмсалуды төмендегі бірқанша формаларда көрінеді.

1. Етістіктің рай, шақ формаларында тұрып баяндауыш болады. Мысалы:

– **Ол меңә келішді-барышды.**(өткен шақ, ашық рай)

«Ол менімен барыс-келіс жасап тұрды»/МҚ II 110/

– **Бү ном ердініг оқытып бұ йүнүг төрүг қылып йүнсүн-арытынсүн.**(келер шақ, бұйрық рай, III жақ)

«Осы бағалы кітапты оқып, дәрет алып, тазалансын» / сув 478 20 /

2. Етіс тұлғаларында тұрып баяндауыш болады. Мысалы:

– Анық бізінің қоп қамағ күсәміш күсүшүмүз алқу сақынмыш сақынчымызны көнүлүмүзче қантұрұң-бүтүрұң тәңірім /ТТб 11 40/

«О Құдайым, осы себептен де біздің барлық талап –тілектеріміз бен ойымызды орындаңыз».

Қантүр-бүтүр /өзгелік етіс/

– **Анұнмыш пыш /рұ/нмыш номларығ ... йокадтүрүр-йітлінтүрүр.**/КТС 273 б/

«Ол даяр, пысқан білімді жоғалтты»

Йокадтүрүр-йітлінтүрүр /сабақты етістік, өзгелік етіс/

– **Ол анар бұлғанды-телгенді.** /МҚ II 242/

«Ол оған бұлқан-талқан болды»

3. Есімше формасында тұрып баяндауыш болады.

а) Есімшенің –мыш, –міш формасында тұрып баяндауыш болады.

– **Бунча бодұн келіптен сығтамыш-йоғламыш.** /КТҮ 4/

«Осыншама халық келіп жылап-сықтады»

– **Төртгін сыңар орұнұғ йіміш-басмыш.** / сув 607 14/

«Ол дүниенің төрт бұрышын жаулап алды»

ә) –р, –ыр, –ір, –ұр, –үр формалы есімше түрінде баяндауыш болады. Мысалы:

– **Алқұ ада барча очәр-алқынұр.** /ТТ. 87/

Барлық қауіп-қатер өшер, жоғалар

– **Ол айығ қылынчлары барча өчүлүр-алқынұр** / сув 104 22/

«Олардың жауыздық әрекеттері жойылар»

б) –дүк, –дүк, –түк, –түк өткен шақ есімше формасында тұрып баяндауыш болады.

– **Иер сайұ барлығ көп анта алқынтығ-арылтығ** /КТК 9/

«Жер-жерге бардың, әбден алқындың-арылдың»

в) Осы шақ есімшенің –дачы, –тачы, –течі, –дечі тұлғасында тұрып баяндауыш болады. Мысалы, бұз-арта / бұзып-шағу/

– **Алқұ емгәлік тоғұларығ бұздачы-артатдачы.**

«Он способен уничтожить все мучительные перерождения»

4. Көсемшенің –п, –ып, –іп, –ұп, –үп формасында тұрып баяндауыш болады.

– **Ол үнүг ешітіп қорқып-үркіп белиңләп.**

«Ол бұл дыбысты естіп қорқып-үрікті»

– **Менің бұл йүрәкім йарылып-бөксіліп...** / сув 626 23/

«Менің бұл жүрегім жарылды...»

5. Етістіктің болымсыздық формасында тұрып баяндауыш болады.

а) –мас, –маз формасында тұрып баяндауыш болады.

– **Ограмыш ім бүтмәз-егікмәз.** /ТТ 1 76/

«Ойлаған іс іске аспас/орындалмас/»

ә) –ма, –ме, –па, –пе, –ба, –бе тұлғаларында тұрып баяндауыш болады.

– **Көнүлләрін егүкә айыңқа ілінтүрмәдін-йапшынтүрмадын.** / сув 293 20/

«Өз ойыңды жақсыға да жаманға да байландырма»

6. Ерті, ерсәр, кергәк т.б. көмекші сөздердің тіркесіп келуі арқылы күрделі баяндауыш бола алады. Мысалы:

– **Бү ном ердініг ешітміш-тыңламыш кергәк** / сув 303/

«Бұл бағалы кітапты тыңдаулары керек»

– Оларын барча ігінтін ағрығынтын озғұрұр-өңәдтүрүр ерті. / сув 585 16 /

«Олардың барлығын ауыру азабынан құтқарған еді.»

7. Сонымен қатар қосарлы етістіктер кейде өткен шақ есімше формасында тұрып, есім сөздермен анықтауыштық қатынасқа түсіп заттың қимылдық сапасын білдіреді. Мысалы:

– **Бүтміш-бішміш білә біліг.** / сув 205 23 /

«Кемеліне келген дана білім»

– **Тапыңча ілынміш-башламыш бодұн.** / сув 567 6 /

«Сенің ырқыңа бағынған халық»

Қазақ тілінде қосарлы етістіктердің сөйлем соңында тұрып, соңғы сыңары жақ, шақ, рай категориясына қарай түрленіп баяндауыш болуы бар да, көмекші етістіктермен тіркесіп келіп, сөйлемде негізгі етістік баяндауыш болуы бар. Мысалы:

– Танысқанның соңында-ақ тез шешіліп, осыншама әңгіме шертуге қалай құлқыны түскенін қайдам, әйтеуір бүкіл Қарабай, Қаракөл мен Тайсойған, Бүйректің арғы-бергісін жатқызып-өргізді.

Қосарлы етістіктердің осы екі түрлі формада тұрып баяндауыш болу ерекшелігі көне түркі тілінде де бар. Мысалы:

– **Ол меңә келішті-барышты** /МҚ II 110/

«Ол менімен барыс-келіс жасаты»

– **Нече йазылтымыз-йаңылтымыз.** / сув 153/

«Қанша жаңылдық»

Дегенмен, көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктер көмекші етістіктердің тіркесуінсіз, яғни бірінші форма бойынша баяндауыш болу тұлғасы

казак тіліндегі қосарлы етістіктердің баяндауыш баяндауыштық тұлғасымен біркелкі келе бермейді. Көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктердің екі сыңары да сөйлемде көсемшенің -п, -ып, -іп тұлғаларында тұрып баяндауыш болу құбылысы жиі ұшырайды. Мәселен:

– Менің бұл йүрәкім йарылып-бөксіліп...

Бұл казак тіліндегі қосарлы етістіктерде жоқ ерекшелік. Көсемше формалары казак тілінде сөйлемді аяқтайтын тиянақты тұлға болып есептелмейді. Ал есімше формасында тұрып баяндауыш та, анықтауыш та бола алады. [3, 370]

Келесі бір ерекшелік, көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктер казак тіліндегі қосарлы етістіктердей сөйлемнің кез-келген мүшесі бола алады. Қазак тіліндегі қосарлы етістіктер сөйлемде баяндауыш болудан сырт, соңғы сыңарына қажетке қарай әр түрлі септік жалғаулары жалғанып сөйлемнің бастауышы толықтауышы, пысықтауышы да бола

алады. Әсіресе, казак тіліндегі қосарлы етістіктер пысықтауыштық қызмет атқаруы дағдыға айналған актив құбылыс. Сондықтан қосарлы етістіктер сөйлемдегі қолданыс ыңғайына қарай әуелгі етістік мәнінен басқа сөз табына бейімделіп лексикалана бастаған. Көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктерде мұндай икемдік көп көріне бермейді. Мұның өзі олардың бастақыда тұйық етістік мәнінде жұмсалғандығын, лексикалану процесіне түспегендігін көрсетсе керек.

1. Махмұт Қашқари Түркі сөздігі. – 1997-110, 242-66
2. Қазіргі казак тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989, 273-б.
3. Серғалиев М. Күлтегін ескерткішіндегі синтаксистік конструкция. Байырғы түркі өркениеті... -370 б.

В статье рассматриваются синтаксистические функции глаголов в древнетюркской письменности.

In this article is devoted syntax functions of verbs in the ancient turkish language.

У. Е. Мусабекова

ОРФОГРАФИЧЕСКИЙ ПРЕЦЕДЕНТ: ПРАВОПИСАНИЕ И ВАРИАТИВНОСТЬ

Орфография – одна из важнейших составляющих национальной культуры, и наличие общеобязательного свода правил правописания – один из признаков культурного здоровья общества.

Но вопрос о природе языковых изменений и сегодня не потерял своего интереса, продолжая привлекать пристальное внимание лингвистов различных профилей. Среди лингвистов широко обсуждаются такие фундаментальные для русской орфографии теоретические вопросы, как: 1) соотношение кодифицируемого и не поддающегося кодификации языкового материала и возможности отражения последнего в нормативном своде правил, а также вытекающая отсюда 2) проблема двух способов орфографического описания – в формате правил и в формате словаря, их взаимодействие, взаимодополнение; 3) вариативность письменного облика некоторых слов и порождаемые этим явлением трудности кодификации; 4) проблемы правописания в связи с проблемой цельнооформленности слова, с соотношениями «слово-морфема», «слово-словосочетание», актуальность которых очевидна для отделов орфографии, описывающих слитное – дефисное – раздельное написание языковых единиц [1, с. 4].

Проблема орфографической вариативности на современном этапе развития русского языка интересует многих, особенно редакционно-издательских работников и журналистов. Связано это, прежде всего, с большим количеством новых слов и

необходимостью их адаптации к русскому письму. Упорядочение написания колеблющихся в практике письма слов – прежде всего слов новых (но не только заимствованных) – очень важно с точки зрения общих задач единообразного письменного оформления слов и является определяющим при составлении нормативных (орфографических и иных словарей).

Проблему орфографической кодификации иноязычных слов можно рассматривать как самостоятельную орфографическую проблему, поскольку графический облик иноязычного слова определяется, с одной стороны, этимологом языка-источника, а с другой – системой русского письма, характерными для него принципами и тенденциями. Это усложняет процессы письменного освоения слов, определяет их своеобразие. Установлению орфографических норм должно предшествовать изучение противоречивых факторов, влияющих на написание слова. На этапе освоения иноязычных слов наблюдается письменная нестабильность, приводящая к вариативности и письменного оформления, и устного употребления.

В принципе орфография – как письменная форма языка – наиболее устойчива к вариативности. Орфографические нормы единообразны и не допускают вариантов. Правила правописания фиксируются в виде общеобязательного и официально утвержденного документа – свода правил, а единое каноническое написание слов – в нормативных орфографических словарях. Разумеется, эти документы должны периодически обновляться, пополняться,